

כיבוש חיפה ב-1948

תמיר גורן, חיפה הערבית בתש"ח: עוצמת המאבק וממדי ההתמוטטות, שדה-בוקר: אוניברסיטת בן גוריון ומשרד הביטחון, 2006, עמ' 526

חודשים מספר לפני פרסום ספרו של תמיר גורן יצא לאור בכירות ספר זיכרונותיו של רשיד אלחאג' אבראהים, יושב ראש הוועדה הלאומית של חיפה בשנת 1948, שכותרתו 'אֶדְפָּאע ען חיפא וקדית פלסטין' (הגנת חיפה ושאלת פלסטין). המחבר כתב את זיכרונותיו בהיותו פליט בעמאן, מיד עם תום מלחמת 1948, ומגמתו הייתה להבהיר את הגורמים לנפילת חיפה בשנת 1948 וליצירת הקטסטרופה (הנֶכְפָּה) הפלסטינית. הוא הדגיש את חילוקי הדעות בינו לבין המפתי, חאג' אמין אלחסיני, ולא טיח את אחריותו האישית לכישלון הערבי בחיפה. קריאת ספרו של תמיר גורן על רקע זיכרונותיו של רשיד אלחאג' אבראהים מפתה לבחון ולהשוות את העובדות המוצגות בשני הספרים האלה. כפי שגורן מציין בפתח דבריו, 'בספר זה יש ניסיון לתאר ולבחון את פועלה של המנהיגות הערבית בחיפה, היא "הוועדה הלאומית" (אל-לג'נה אל-קומיה) מהקמתה בדצמבר 1947 ועד השתלטות ההגנה על חלקיה הערביים של העיר באפריל 1948' (עמ' 1). בספר זיכרונותיו הדגיש אבראהים פעם אחר פעם שהמנהיגות הערבית בחיפה הכירה בחולשתה מול הכוחות היהודיים. לטענתו המנהיגות הערבית ביקשה למנוע עימות צבאי, כיוון שתוצאותיו היו ידועות מראש. ממצאיו של גורן, שבחן לעומק את הפרוטוקולים של הוועדה

הלאומית, הגוף שאמור היה להכין את הקהילה הערבית לשעת חירום, מאששים את דבריו של אבראהים (עמ' 62). לאחר דיון ארוך בהרכב הוועדה מסיק גורן שהוועדה 'לא תמכה בהתגרות ביהודים' (עמ' 57), אולם עמדה זו לא הצילה את ערביי חיפה מהקטסטרופה.

ספרו של גורן מורכב משני חלקים כמעט שווים בהיקפם. בחלקו הראשון, המחקרי, ארבעה פרקים. ובחלק השני, חלק הנספחים, מפרסם גורן מסמכים מקוריים רבים מתורגמים לעברית. מסמכים אלה, שבחלקם רואים אור לראשונה, יסייעו רבות לחוקרים ולקוראים להבנה מעמיקה יותר של אירועי התקופה. בחלק זה מצויים גם ציונים ביוגרפיים של מנהיגים ערבים ויהודים שהוזכרו בספר.

בהקדמה לספר המחבר מציג את שאלות המחקר המרכזיות הנדונות בו. לדבריו 'מחקר זה מתמקד באיתור הגורמים שהובילו להכרעתם של ערביי חיפה [בשנת 1948], ולהציג את השתקפות המאבק מבעד לעיני [הוועדה הלאומית] הגוף שהיה אמור להכין את הקהילה הערבית לשעת חירום' (עמ' 3). למרות הצהרה זו המאבק מוצג למעשה ברוב חלקי הספר כפי שהוא משתקף במקורות ציוניים, והפרוטוקולים של הוועדה הלאומית הם חלק קטן מאוד מכלל מקורותיו הארכיוניים של הספר. המחבר תחם את מסגרת הזמן של מחקרו מפרוץ המהומות, דהיינו מאז שהתקבלה החלטת החלוקה ב-29 בנובמבר 1947, עד ה-22 באפריל 1948, מועד השלמת כיבוש העיר על ידי כוחות ה'הגנה'.

בפרק הראשון סוקר המחבר את ההרכב הדמוגרפי והעדתי של האוכלוסייה הערבית ואת תפרושתה במרחב חיפה משלהי המאה התשע-עשרה עד 1948. הוא מציג את מבנה המנהיגות הערבית בעיר, את מוקדי הכוח הראשיים ואת מערכת היחסים בין הקהילה הערבית לקהילה

בין המנהיגות הערבית לבין נציגי ה'הגנה' לשם הוצאת חיפה ממעגל האלימות. על אף המגעים הללו לא חל שינוי של ממש באווירה הכללית. המחבר מוכיח שניסיונות ההרגעה שזים ראש העיר לא היו על דעת ה'הגנה' ולא תואמו אתה. הוא מציין למשל שהפרת הרגיעה מטעם ה'הגנה' על ידי פיצוץ בית ערבי ב-3 בפברואר 1948 הפתיעה את לוי, והוא פרסם הודעת גינוי בעיתונות הערבית והעברית (עמ' 109). מדיניות ה'היד הקשה' שאימצה ה'הגנה' בפברואר גרמה לבהלה רבה בקרב הערבים, ובלחץ ההפגזות החלה עזיבה המונית.

במרס 1948 גברו פעולות ה'הגנה', ובעקבות זאת הואצה עזיבת הערבים את בתיהם. בעוד הוועדה הלאומית עסקה בניסיונות ההרגעה, ה'החליטה' "ההגנה" להיערך להשתלטות כוללת על החלקים הערביים של העיר [...] שנכללה כיעד של "תוכנית ד'" (עמ' 124).

ניסיונות הוועדה הלאומית להימנע מעימות ומאלימות נמשכו גם באפריל 1948, ולעומת זאת מבחינתה של ה'הגנה' בשלו באותה שעה התנאים להשתלטות על העיר, לאחר שהושלמה הכנת תכנית 'מספריים', שהייתה מתווה למבצע צבאי שביסודו חדרה לשטח הערבי למטרת חיסול מרכזי האויב. המחבר מתעד בפירוט רב את הפגישות עם נציגי הצבא הבריטי שבהן הציגו בפניהם אנשי ה'הגנה' את תכניתיהם, ומציין כי הכוחות הבריטיים תיאמו את נסיגתם מהעיר עם ה'הגנה', ללא ידיעת המנהיגות הערבית (עמ' 133).

ב-21 באפריל 1948 השתלטה ה'הגנה' על העמדות הבריטיות וניתקה את השכונות הערביות משאר חלקי העיר. באותו יום הוזהרו התושבים הערבים שנותרו בחיפה, באמצעות כרוז בערבית שחולק בעיר, שודר ברדיו והושמע ברמקולים, לפנות את הנשים והילדים והזקנים מיד ושלחו

היהודית בעיר. חלקים נרחבים מפרק זה, במיוחד אלה הנוגעים למבנה החברה ולמוקדי הכוח שבה, מבוססים על מקורות מודיעין של ה'הגנה'. עם זאת לא נעלמה מעיניו של המחבר המסקנה שכחיפה הייתה הקרקע נוחה להידברות [בין ערבים ויהודים] יותר מבמקומות אחרים, אולם 'שררה ברחוב הערבי אווירה קודרת והמתיחות בו גאתה' (עמ' 47).

בפרק השני, התופס כמחצית המחקר, עוסק המחבר בהרחבה – על סמך פרוטוקולים של ישיבות הוועדה הלאומית, מקורות מודיעין של ה'הגנה' ומקורות ראשוניים רבים – בהקמת הוועדה הלאומית באוגוסט 1947, הגוף שבידו הופקד ניהול ענייני הקהילה הערבית בשעת החירום (עמ' 147-148). חברי הוועדה היו מודעים היטב ליתרונות הכלכליים, הארגוניים והצבאיים של האוכלוסייה היהודית, והאוכלוסייה הערבית והוועדה הלאומית לא הכינו שום תשתית מלחמתית לקראת ההכרזה על תכנית החלוקה. לעומת זאת מפקדת ה'הגנה' בחיפה הייתה ערוכה לקראת אפשרות הסלמה (עמ' 62). הפרק בוחן לעומק את יכולותיה הארגוניות, הכלכליות והביטחוניות של הוועדה הלאומית. בחינה זו מגלה שהוועדה לא יכלה לקנות נשק, לגייס או לאמן לוחמים ואף לא לשלוט במעשיהם ובפעולותיהם של הגורמים שהחזיקו בנשק. מתוך הכרה זו במוגבלותיה ביקשה הוועדה לשמור על שקט בעיר. גם ראש עיריית חיפה שבתאי לוי ביקש להימנע מעימותים, אך באותה עת התגבשה בצד היהודי הדעה שיש להיערך להשתלטות על העיר לפני הקמת המדינה' (עמ' 80).

לאחר מספר תקריות אלימות בעיר, שגרמו לאבדות רבות בצד הערבי, החליטה הוועדה הלאומית להוציא את חיפה ממעגל הלחימה והאלימות. המחבר חושף בפירוט רב את יזמות הצד הערבי ואת סדרת המגעים והשיחות שנערכו

ובנטישה ההמונית של העיר, הוא מפתיע את קוראיו בפתחו את הפרק הרביעי בניסיון לנתח תאוריות של הגירה על מנת להסביר את תהליך 'בריחת הערבים'. הדיון בתאוריות של 'הגירה חיצונית' ו'הגירה פנימית' תלוש מהמציאות.

אותם למקום מבטחים' (עמ' 135). אלפי ערבים התרכזו ברחבת המסגד הגדול בקרבת שער הנמל. בצהרי אותו יום יצאה ה'הגנה' למבצע 'ביעור חמץ'. האוכלוסייה הערבית שרוכזה בעיר התחתית הופגזה מכל עבר במרגמות ה'הגנה' שמוקמו במעלה ההר. ניצחון ה'הגנה' היה מוחלט – יותר מ-70,000 מתושביה הערבים ברחו ממנה בחודשים ינואר-אפריל 1948.

גורן משקיע מאמץ רב כדי להוכיח שתכנית ה'הגנה' לכיבוש חיפה לא כללה הוראות לגירוש האוכלוסייה הערבית (עמ' 65, 135-146). בין השאר הוא מתפלמס עם ההיסטוריון הפלסטיני רשיר ח'אלדי על מנת להפריך את טענתו שמבצע 'ביעור חמץ' נועד לפינוי התושבים הערבים. הוא אף מדגיש שב'רישומי יומן המודיעין המתאר בפירוט רב את מהלכיה של "ההגנה" [...] אין התייחסות כלשהי לפינוי תושבים ערבים' (עמ' 138). למרות כל זאת אין המחבר מצליח לדעתי לשכנע בצדקת טענתו. מראות ההרס הרב שגרמו תותחי ה'הגנה' בשכונות הערביות, ושתועדו בתמונות המופיעות בספר, לא הותירו ספק בקרב התושבים הערבים מה עליהם לעשות כדי להציל את חייהם. המתקפה המסיווית של 'ביעור חמץ' והכרוז שהופץ בקרב האוכלוסייה הערבית העבירו מסר מאוד ברור. ה'הגנה' לא הייתה צריכה לרשום בפרוטוקולים החלטת גירוש, מה שנעשה בשטח היה לדעתי אקט ברור של גירוש. ומכל מקום ועדת המצב, ועד הקהילה היהודית בחיפה, הודיעה באפריל 1948 'שחיפה היתה לעיר עברית, ותשאר עיר עברית' (עמ' 146).

הפרק השלישי מתאר את תהליך קריסת המנהל, הכלכלה והביטחון של החברה הערבית בחיפה, מינואר ועד אפריל 1948. הפרק הרביעי הוא מעין פרק המשך לפרק השני, והמחבר מבקש להמשיך בו את הדיון בשאלת 'בריחת' הערבים מחיפה. לאחר דיון באלמות, בהפצצות, בהרג

אל התושבים היהודים והערבים בחיפה

המאורעות העצובים והטרגיים שקרו בסביבת יפו – תל-אביב בימים האחרונים מצווים עלינו לפנות אליכם התושבים היהודים והערבים בעירנו היקרה לכלנו, בדברי אזהרה ובקשה, כנים וגלויים:

אל ניתן ליד הנעלמת הרוצה לעורר תגרות דמים בין היהודים והערבים בארצנו, לבצע את מוזמותיה.

בעיר זו חיים רבבות רבבות יהודים וערבים בשקט ובשלום, רבבות פועלים נפגשים יום יום בעבודה, במסחר, בתחבורה, עובדים שכם ע"י שכם, מברכים איש את רעהו לשלום, קושרים קשרי עבודה, מסחר וידידות. אין שום סבה לסכסוכי דמים ולתגרות ביניהם!

אמנם יתכן וישנם גם בעירנו אלמנטים רעים, גם בקרב היהודים וגם בקרב הערבים, אשר על להסיתם איש ברעהו בכדי להביאם לידי התנגשויות. ואותה ה"יד", הנעלמת אשר הצליחה כבר לטבול את ידה בדמם של תושבים שקטים ושלמים ביפו ובתל-אביב – תנסה אולי לבצע את זממה גם כאן.

יהודים וערבים!

נשית נא יד איש לדעהו ויחד נוכל ונעמוד נגד כל סכנה

ונסיון לגרום לתגרות ולסכסוכים!

נעמוד יחד על השלום והעוקט גם בשכונות המעורבות,

מקום שם גרים יהודים וערבים בית על יד בית ודירה מזל

דירה, וגם ברחובות הספר המקשרים שכונה יהודית עם

שכונה ערבית.

אחים יהודים וערבים! נעמוד כחומה בצורה נגד כל הנכלים המתרקמים! נשמור על היחסים התמינים בין בני שני העמים בעירנו, להרמת קרנם, בשלום, באהוה ובדידות.

ברית פועלי א"י

מועצת פועלי חיפה

כרוז לתושבי חיפה מיום 17 באוגוסט 1947, מתוך ספרו של גורן

את הרס הקהילה הערבית בחיפה מסכם המחבר כתהליך של 'שינויים מפליגים בגודלה ובהרכבה העדתית [...] ביטוי מובהק להרס מרקם אוכלוסין עירוני מסורתית' (עמ' 195), ומתעלם באופן תמוה מגורם השינוי. לקורא נדמה שהמחבר שכה לרגע

כי ה'הגנה' פרסמה צו שנאמר בו כי 'אין לירות בערבים סתם' (עמ' 213). זהו משפט מעניין, שאולי ניתן ללמוד ממנו שאכן היו מקרים מעין אלה בהתקפותיה של ה'הגנה' על השכונות הערביות.

לכסוף לא נותר כמעט שום מנהיג ערבי בעיר ורוב התושבים הערבים עזבו. והנה בשלב זה בתיאור מהלך העניינים מעלה המחבר שאלה שנראית בעיניו מרכזית: מדוע סירבו הערבים לחתום על מסמך כניעה? בדיון בשאלה זו הוא מבקש להוכיח שהסירוב התבסס על החלטה של המנהיגות הפלסטינית שישבה בבירות, ואשר ציוותה על 'מנהיגי' חיפה שלא לחתום כיוון ש'המנהיגות הערבית האמינה שהקרב טרם הסתיים [...] ועל מנת לאפשר לצבא הערבי להפציץ את העיר' (עמ' 225). מסקנות וטענות אלה אינם מבוססים על מקורות ראשוניים מהימנים דוגמת אלה שעשה בהם המחבר שימוש מעמיק עד שלב זה, אלא על שיחת טלפון בין מי שנשאר ממנהיגי חיפה הערבים עם המופתי, או עם מישהו מטעמו בבירות, שיחה שתוכנה לא נרשם במדויק (עמ' 217).

לקראת סוף חלקו המחקרי של הספר המחבר מבקש להזכיר לקוראיו שהמנהיגות היהודית 'לא נקטה בשום צעד לעודד את הערבים לעזוב את העיר, קל וחומר לגרשם' (עמ' 228). אינני יודע מה גרם למחבר להדגיש עניין זה שוב, אבל עם סיום קריאת הספר התרשמתי שונה, והיא סותרת את קביעתו זו של המחבר.

ש'השינויים המפליגים בגודלה' של האוכלוסייה הערבית בחיפה נגרמו לא מאסון טבע וגם לא מתהליך שינוי כלכלי. הדיון בתאוריות של הגירה מתעלם מהשפעת המהלכים המלחמתיים, ההפגזות וההתקפות החוזרות ונשנות על התושבים הערבים ועל השכונות הערביות. במצב כזה יש סבל, יש כאב, יש בריחה ופחד ויש טרגדיה אנושית. ודאי שאין כאן תהליך הגירה בנסיבות טבעיות. המחבר אינו חושב לנכון להתייחס ולו במשפט אחד למצב המלחמה ולהשלכותיה על ה'בריחה'. האם באמת ניתן לנהל בהקשר כזה דיון אקדמי בתאוריות של הגירה?

בין השאר המחבר מבקש להדגיש ש'הבריטים היו ערים היטב ליציאתם של הערבים מן העיר, אך לא התערבו במהלך זה' (עמ' 199). אולם בתמונות המובאות בספר נראים בכירור משאיות בריטיות וחיילים בריטים מובילים פליטים לנמל (עמ' 204, 205). המחבר אף מציין ש'הבהלה שאחזה בערבים זמן קצר לאחר חצות ב-22 באפריל בעקבות הפצצת סביבת השוק במרגמות גרמה למנוסה המונית. זו הייתה תחילתה של הבריחה הגדולה [...] הצבא [הבריטי] בשיתוף עם המשטרה ארגן את הפליטים בנמל ואחר כך החל להעבירם לעכו, צור וצידון' (עמ' 204).

לאחר תיאור מפורט של השתדלות הערבים אצל הבריטים להביא להפסקת אש והתכנסות שני הצדדים בתיווך הבריטים ב-22 באפריל 1948 בבניין העירייה לדון בעניין, המחבר מציין